

ענייני לשון כאירועים היסטוריים

בשנת הלימודים תשנ"ה אנו מקיימים במכללה קורס משולב לתלמידים ממקצועות שונים בתחום מדעי היהדות ושמר: "היצירה היהודית בספרד בתור הזהב". מטרת הקורס - להקנות לסטודנטים מהדיסציפלינות השונות ידע בסיסי על היצירה היהודית המגוונת בספרד של אותה תקופה, תוך הדגשת הזיקה התרבותית בין תחומי יצירה שונים, וכן להקנות להם מיומנות בסיסית בתחומי דעת הנושקים לתחומי התמחותם, כדי שיוכלו בעת הצורך להפרות את הוראתם בידי והארות מתחומים מגוונים. בעת כתיבת דברים אלה הקורס עדיין בעיצומו, ואת סיכומו ולקחיו נערוך בבוא העת. לפי שעה ניתן לומר בלא ספק, כי ההתנסות מחכימה ומפרה גם עבורנו, וכי המפגש החי בין מורים מתחומי דעת שונים ולימוד טקסטים מתוך בחינה רב-תחומית העלו לדעתנו כמה חידושים מעניינים, ואחד מהם נסקור במאמר זה.

המחקר השיטתי של הלשון העברית, כמו תחומי מחקר אחרים, מתחיל ב"ראש המדברים בכל מקום", הוא רב סעדיה גאון. אך חכמת הלשון זוכה לתנופה רבה ולהתפתחות בספרד של תור הזהב. ראשית צמיחתה של תרבות זו קשורה בפולמוס חריף בענייני לשון בין דונש בן לברט לתלמידי מנחם בן סרוק על המילון המקראי שחיבר מנחם (המאה העשירית). דונש חלק על קביעות לשוניות שונות של מנחם, ותלמידי מנחם השיבו מלחמה שעה וביקרו את דונש על דבריו ועל שיטת השקילה החדשה שהכניס לשירה העברית; וכך טענו נגדו: "לשון קודש הכרית/ אשר היא לשארית/ בשקלו העברית/ במשקלים זרים"¹. בצד "מחברת מנחם", היא המילון המקראי הנזכר², היו מעתה לנגד עיני

פרופ' אפרים חזן הוא מורה בחוג ללשון עברית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ומרצה בחוג לספרות באוניברסיטת בר-אילן.
ד"ר אורי ארליך הוא מורה בחוג להיסטוריה ולמדעי היהדות במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

הלומדים גם השגותיו של דונש והשקפותיו בענייני לשון, שנתפרסמו בשם תשובות דונש בן לברט³. דבריהם ופירושיהם של שני חכמים אלה שימשו יסוד לכל דיון לשוני. הלשון העברית עמדה אפוא במרכז ענייני התרבות בדור הראשון והשני של תור הזהב בספרד, ומכאן ואילך לא ירדה מעל סדר היום⁴. להלן נצביע על עדות ממקור בלתי צפוי, המלמדת לפי תומה על מקומה המרכזי של הלשון, על עומקה של הרגישות לענייני לשון בתרבות הספרדית ובקרב יוצרי ספרד ועל השפעתה של ידיעת הלשון על החיים ועל היצירה היהודית. עדות זו מובאת מספר היסטוריה ששמו "ספר הקבלה".

"ספר הקבלה" נכתב באמצע המאה השתים-עשרה בידי אברהם בן דוד הלוי (המכונה הראב"ד הראשון, 1110-1180), שנולד באחת הקהילות היהודיות הגדולות בספרד המוסלמית (קורדובה, לוסינה או סביליה), אך נדד לטולדו שבספרד הנוצרית מחמת רדיפות המוואחידין. השכלתו הרחבה והמגוונת של ר' אברהם בן דוד אופיינית לתרבות היהודית בספרד המוסלמית במאה האחת-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה, שהיתה שילוב נדיר של ידע מעמיק במקורות ישראל והתמצאות מעמיקה לא פחות בתרבות הכללית הערבית בת הזמן. הספר מתאר את השתלשלותה של מסירת התורה מאז מתן תורה דרך הנביאים, התנאים, האמוראים, הגאונים ועד - וכאן העיקר - חכמי ספרד בני דורו של המחבר וקודמיהם. לספר מטרות אחדות, ובראשן התמודדות עם הקראות, שכפרה במהימנות המסורת של החכמים, ואף כנגד הנצרות, שטענה לכתר ישראל. בתוך תיאור זה עולות ידיעות חשובות המתייחסות למאורעות מרכזיים, לתאריכים, לשמותיהם ותולדותיהם של חכמים שונים, וכיוצא באלה. בייחוד חשובה תרומתו לידיעות על תחילת היצירה היהודית בספרד בימי-הביניים. ערכו ההיסטורי של הספר הלך ופחת, כמובן, ככל שידיעותינו ההיסטוריות התרבו והתבססו מתוך מקורות מגוונים, יהודיים ושאינם יהודיים. עם זאת, מלבד חשיבות היסטורית מסוימת שעדיין יש לו למקור זה, הרי חשיבותו העיקרית כיום היא להבנת תרבות ספרד בכלל ולהבנת עולמם הרוחני של אבן דאוד ובני דורו בפרט. להלן נביא קטע מספרו ונמקד את הדיון במה שנובע ממנו לענייננו:

וקודם לכן היתה סבה מאת ה' שנכרת חוקם של ישיבות⁵ שהיה הולך אליהם מספרד וארץ המערב ואפריקיא ומצרים וארץ הצבי. וכן היתה הסבה שיצא ממדינת קרטבה שליש ממונה על ציים

שמואבן רמחאץ שלחו מלך ישמעאל בספרד ושמו עבד אלרחמאן
 אלנאצר. והלך ממונה על ציים אדירים לכבוש ספינות אדום⁶
 ועיירות הסמוכות לספר. והלכו עד חוף הים של ארץ ישראל ונסבו
 אל ים יון והאיים שבו ומצאו אניה ובה ארבעה חכמים גדולים היו
 הולכים ממדינת בארי למדינה נקראת ספסתינ. וחכמים אלו
 להכנסת כלה היו הולכים. וכבש אבן רמחאץ האניה ואסר את
 החכמים. האחד ר' חושיאל אביו של רבינו חננאל. והאחד ר' משה
 אביו של ר' חנוך אסרו עם אשתו ועם ר' חנוך בנו ור' חנוך בנו עודנו
 נער. והשלישי ר' שמריה בר' אלחנן. והרביעי איני יודע שמו. ובקש
 השליש לכפותה לאשתו של ר' משה ולענותה שהיתה יפת מראה
 ביותר. והיא צעקה לר' משה אישה בלשון הקדש ושאלה ממנו אם
 הנטבעים ביים חיים בתחיית המתים אם לא. והוא השיבה "אמר
 ה' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים" (תהי' סח כג). וכששמעה את
 דבריו השליכה עצמה ביים וטבעה ומתה.... ובא השליש לקרטבה
 ומכר שם ר' משה ור' חנוך שפדאוהו אנשי קורטובה וכמדומין היו
 שהוא עם הארץ. והיתה בקורטובה בית הכנסת ששמה כנסת
 המדרש. והיה שם דיין ששמו ר' נתן חסיד וגדול היה אבל לא היו
 אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו ז"ל. ואף על פי כן באותו מעט
 שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולים ויורדין. ופירש ר' נתן
 על כל הזאה טבילה והיא במסכת יומא ולא ידע לפרש. ור' משה
 יושב לפאה אחת כמו שמש וקם אל ר' נתן ואמר לו: ר' פשו להו
 טבילות!! וכששמע הוא והתלמידים את דבריו תמהו זה אל זה
 ושאלו ממנו לפרש להם ההלכה ופירשה כהוגן. וכל אחד ואחד שאל
 ממנו כל ספקות שהיו להם והשיב תשובות ברוב חכמתו. והיו בעלי
 דיין מחוץ למדרש שלא היה להם רשות להכנס עד השלמת
 התלמידים פסיקתם. ובאותו היום יצא ר' נתן הדיין והלכו אחריו
 בעלי דינין ואמר להם: אני איני דיין וזה הלוּבש השק והאורח הוא
 רבי ואני תלמידו אהיה מהיום ואתם מנהו על קהל קורטובה דיין.
 וכן עשו.... והיו לו לר' משה תלמידים הרבה ומהם ר' יוסף בר' יצחק
 בן שטנאש הידוע אבן אביתור. והוא פירש את כל התלמוד בלשון
 ערבי למלך ישמעאל אלחכס. ומפני גדולתו וחכמתו בעט בר' חנוך
 הרב היושב על כסא אביו. ונחלק הקהל מחלוקת גדולה אחר
 פטירת ר' חסדאי הנשיא הגדול בר' יצחק שאלו בימיו אין אדם
 בעולם שהיה יכול לחלוק על הרב ר' חנוך. עד שגברה כת של
 הרב ונדו את אבן שטנאש והחרימוהו. והמלך אמר לו אלו היו

הישמעאלים בועיטים בי כאשר עשו לך היהודים הייתי בורח מפניהם ואתה ברח לך. והלך מספרד אל בגאנה ומצא שם ר', שמואל הכהן בר' יאשיהו והוא מבני קהל פאס. וחש לנדוי הרב ר', חנוך ולא ספר עם אבן שטנאש. וכעס עליו אבן שטנאש וכתב לו אגרת גדולה בלשון ארמי וטעה בה. ור' שמואל הכהן השיב לו תשובה והודיעו שטעה אבל בלשון רכה ונחת רוח. ונכנס אבן שטנאש בספינה והלך עד ישיבת רבינו האי. ... והלך אבן שטנאש לדמשק ומת שם⁷.

קטע זה נודע ונלמד במיוחד בזכות סיפור "ארבעת השבויים"⁸, שהוא הסברם של חכמי ספרד להינתקותם מההגמוניה הלמדנית של גאונות בבל ולראשית היצירה התורנית העצמאית בספרד. ר' משה, אחד מארבעת השבויים, ובני משפחתו נפלו בשבי ונפדו בידי קהל קורדובה. ר' משה זה עלה לגדולה ומונה לדיין הגדול של קורדובה, ובכך הוכר כגדול חכמי ספרד באותה עת (המאה העשירית). עצמאות זו, וכמותה העצמאות שזכו לה פזורות אחרות, הן הסיבה לכך ש"נכרת חוקם" של חכמי ישיבות בבל, שחשיבותם כמורי הדרך לקהילות הפזורה הלכה ופחתה. ר' משה הוריש את כיסאו לבנו ר' חנוך, וזאת בהסכמת גדול פטרונו של יהודי ספרד המוסלמית במאה העשירית - חסדאי אבן שפרוט. מכאן ממשך אבן דאוד לספק מידע על התפתחות הלימוד בספרד, החל בערעורו של יוסף אבן אביתור (חכם הלכה ומשורר רב חשיבות באותה תקופה) על מינוי ר' חנוך, ובהמשך, שלא צוטט, מתוארת התפתחות ההנהגה הלמדנית בספרד מר' שמואל הנגיד לבנו, דרך החכם הנודע ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף), תלמידו הר"י מגאש (שבישיבתו למד ר' מימון אבי הרמב"ם) וחכמים אחרים, המהווים את התשתית ליצירה התורנית, החדשנית והמקורית בספרד.

עיון במקור ההיסטורי הנידון מעלה תופעה, צדדית לכאורה, שיש בה כדי ללמד על מקומה של השפה וידיעת הלשון בקרב חכמי ספרד. בשלושה הקשרים מוזכרים בו ענייני לשון - בשפה העברית, הערבית והארמית - כחלק שוטף של התיאור ההיסטורי:

- א. שאלת אשתו של ר' משה "בלשון הקודש", "אם הנטבעים ביים חיים בתחיית המתים אם לא".
- ב. פרסומו העיקרי של ר' יוסף אבן אביתור: "והוא פירש את כל התלמוד בלשון ערבי למלך ישמעאל אלחכם", החליף שישב בקורדובה.

ג. הסכסוך בין ר' יוסף אבן אביתור לבין ר' שמואל הכהן, שנסתיים בכתיבת "אגרת גדולה בלשון ארמי וטעה בה". על אותה אגרת "השיב לו תשובה והודיעו שטעה אבל בלשון רכה ונחת רוח".

הזכרת עניינים לשוניים במסגרת תיאור התפתחות היצירה התורנית בספרד מחייבת הסבר, מה גרם להיסטוריון היהודי בן התקופה להכריע בעד הכללת ענייני לשון במסגרת התיאור ההיסטורי. התיאור ההיסטורי ממוקד בתולדות היצירה התורנית, ולכאורה אין במסגרת זו מקום לעיסוק בתולדות הלשון העברית או להתייחסות לענייני לשון. ההכרעה לכלול ענייני לשון במסגרת התיאור ההיסטורי יש בה כדי להפגיע, ומכל מקום מחייבת התייחסות.

לפני שנעסוק בניתוח ענייני הלשון הנזכרים, יש להעיר הערה אחת על הממצא כמכלול. ענייני הלשון מרוכזים רק בסעיף השביעי והאחרון של הספר, העוסק בתולדות היצירה היהודית בספרד, ולא בסעיפים הקודמים, העוסקים בתקופות הקודמות. לעובדה זו משמעות חשובה. היא מלמדת שהעניין הלשוני קשור למעמד השפה ב"תור הזהב" בספרד דווקא, ובייחוד בעולמו התרבותי של אבן דאוד עצמו. מובן שאבן דאוד כהיסטוריון עשה שימוש במקורות היסטוריים קודמים⁹, ומסתבר שהמקורות לתולדות היצירה היהודית העתיקה לא הכילו ענייני לשון כלל, ושגם אבן דאוד לא נגרר לחפש בעקבותם עניינים אלה דווקא. לעומת זאת, מסתבר שהמסורות על ראשית היצירה בספרד שהגיעו לידי אבן דאוד הכילו בין היתר עדויות על ענייני לשון, ואבן דאוד שימר עובדות אלה ואף הדגישן כחלק מובן מאליו של האירועים שהוא מתעד בספרו. יתרה מזו, בסעיף זה רישומו של אבן דאוד עצמו כיוצר התיעוד ההיסטורי ודאי ניכר הרבה יותר בהשוואה לסעיפים הקודמים. כאן הוא ההיסטוריון הקרוב לאירועים והוא המקור החשוב ביותר לרישום המקורי של העדויות. הנחה סבירה היא אפוא, שהשפעתו האישית על ההכרעה לתעד את ענייני הלשון הינה ניכרת. עלינו להסיק אפוא, שריכוז ענייני הלשון בסעיף העוסק בתולדות ראשית היצירה היהודית בספרד הנו פועל יוצא של ההתעניינות בענייני לשון באותה תקופה בכלל ושל החשיבות היתרה שייחס אבן דאוד לנושאי הלשון בפרט.

מבין שלושת ענייני הלשון, הנקודה השנייה ניתנת להסבר קל יחסית. פירוש התלמוד ללשון ערב לפי בקשת החליף נראה היה לאבן דאוד כמאורע בעל חשיבות ממדרגה ראשונה, ובחר לתארה כמעשה המאפיין

את גדולתו של ר' יוסף אבן אביתור. זו בחירה סבירה של אבן דאוד, אך יש בה כדי ללמד בכל זאת על סדרי הקדימויות שלו בתיעוד ההיסטורי, כמי שרואה בידיעת הערבית ברמתה הגבוהה ביותר ערובה לקשרים מועילים עם השלטונות וכגורם ממדרגה ראשונה להצלחה. העדפה זו בתיעוד ההיסטורי מתאששת מתיאור עלייתו לגדולה של ר' שמואל הנגיד בזכות שליטתו בלשון הערבית ויכולתו הסגנונית הגבוהה, "ועוד היה בקי בספרי הישמעאלים ובלשונם ומאשר כוח בהם לעמוד בהיכל מלך"¹⁰.

הנקודה הראשונה - קריאתה של אשת משה "בלשון הקודש" - היא הערה שולית לחלוטין וקשה למצוא לה צידוק היסטורי. הרצון של אבן דאוד לתעד את התאבדותה של אשת ר' משה על קידוש השם מובנת מאוד, ומכאן ששאלתה על תחיית המתים לטובעים ביים היא בבחינת רקע למעשה קידוש השם. אולם השפה שבה נשאלה השאלה אין בה לכאורה כל חשיבות. יתרה מזו, התיעוד ההיסטורי של מאורע זה מתואר, כך נראה, בהשראתו של סיפור עתיק המצוי בתלמוד: "תנא מעשה בדי' מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון (לזנות) הרגישו בעצמן למה הן מתבקשים אמרו אם אנו טובעין ביים אנו באין לחיי העולם הבא? דרש להן הגדול שבהן: אמר ה' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים (תהי' סח, כג), מבשן אשיב מבין שיני אריה אשיב, ממצולות ים אלו שטובעין ביים כיון ששמעו ילדות כך קפצו כולן ונפלו לתוך הים..."¹¹. אם הנחתנו נכונה, וסיפור זה אכן מהווה מסגרת סיפורית לעובדה ההיסטורית על התאבדותה של אשת ר' משה השבוי, נמצאנו נשכרים במיוחד באשר להערה הלשונית. העובדה הלשונית, שאשת ר' חנוך קראה לו בעברית, היא העניין היחיד במסגרת הסיפורית שהוא מקורי לתיאורו של אבן דאוד, מאחר שאינו נזכר בסיפור המצוי במסכת גיטין. תוספת זו הינה עדות לכך שבתודעתו של אבן דאוד שאלת השפה תופסת מקום חשוב והוא מטעימה, ואף שכך גם לדעתו חשיבות השפה בעיני קהל קוראיו¹².

הנקודה המפתיעה ביותר מבין שלושת ענייני הלשון היא הסכסוך בין אבן אביתור לבין שמואל הכהן, שנתחדד סביב איגרת בלשון ארמי ואיכותה הלשונית. תוכנה של האיגרת אינו ידוע לנו, אך ודאי שיש בה דברי פולמוס ומרירות על העמדה החברתית שנקט ר' שמואל בכבדו את החרם שהטיל ר' חנוך על ר"י אבן אביתור. אם כן, עצם הסטת הדיון להיבט שולי לכאורה - ענייני לשון - יש בו כדי להפגיע וללמד על

הערנות הלשונית של המתווכחים¹³. אולם, בעוד ניתן להעלות על הדעת סכסוך בין אישים, חשובים ככל שיהיו, המוסט לעניין שולי שניתן לקנטר בו את היריב, הרי תיעוד התופעה בעטו של ההיסטוריון, הבוחר בין העובדות את אלה הנראות בעיניו בעלות חשיבות, היא המפתיעה במיוחד. אין זו אלא עדות נוספת לחשיבותם של ענייני לשון בתודעתו של אבן דאוד, ההיסטוריון בן המאה השנים-עשרה.

הזכרת ענייני לשון אלה בתוך התיאור ההיסטורי השוטף מלמדת, לפי תומה, על החשיבות שייחס אבן דאוד לענייני לשון, ולעומק התרבותי שחדרה אליו המודעות לענייני לשון מחוץ למסגרת של העיסוק המקצועי בעניינים אלה¹⁴.

הערות

1. סיכום העניין ראה: שי מורג, 'מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה העברית בספרד', פעמים 65 (תשנ"ג), עמ' 4-19.
2. Menachem Ben Saruqq - *Mahberet*, Edición crítica e introducción de A. Sanz - Badillos, Granada 1986
3. Angel Saenz-Badillos, *Tesubot de Dunas Ben Labrat*, Granada 1980
4. ראה: די פגיס, *חידוש ומסורת בשירת החול*, ירושלים תשל"ו, עמ' 51-77.
5. הישיבות הגדולות בבבל, כגון סורא ופומפדיתא.
6. כך מכונים הנוצרים בספרות ימי-הביניים. המוסלמים והנוצרים מצויים בתקופה זו בעימות צבאי חריף ומתמשך, שמוקדיו הם השליטה בספרד ובארץ הקודש.
7. ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פלאדלפיא תשכ"ז, המקור העברי, עמ' 46-50.
8. על אגדת "ארבעת השבויים", מקורה והשתלשלותה, ראה: Cohen G.D, *The Story of the Four Captives*, PAAJR 29 (1960-1)
9. על מקורותיו ההיסטוריים של אבן דאוד ראה: *The Book of Tradition*, by Abraham Ibn Daud, a critical edition by Gerson D. Cohen, Philadelphia 1967, pp. 159-188
10. ספר הקבלה, שם, עמ' 53 שורה 119, וראה כל העניין: שם, עמ' 53-55. על החשיבות הרבה שייחסו לשליטה בלשון הערבית ובספרותה נוכל ללמוד גם ממסמך מרתק, שיר ששלח ר' שמואל הנגיד לבנו יהוסף משדה הקרב וצירף אליו העתקות משירים ערביים נבחרים, וציווה עליו: "יהוסף, קח לך ספר, בחרתיו/ לך מטוב לשון קדר ועיפה! כתבתיו - וחנית הרג מלטש/ בדינו, והחרב שלופה... קחה אותו ושיח בו וצא מן / קהילת לעגי לשון ושפה ודע כי

- כל נבון דבר - כמו עץ- / פרי מתוק, ועלהו תרופה..." (דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו).
11. גיטין נו ע"ב.
12. גם עצם העלאת העניין בחקשר זה היא בת משמעות. נראה כי העובדה שאשה יודעת לדבר בלשון הקודש בשיחה יזומה נראתה למספר סבירה ומציאותית.
13. ערות לשונית מעין זו ניתן למצוא גם בעדות נוספת שציין ד"צ בנעט, המתעד ויכוח לשוני בתוך פולמוס הלכתי, שבו מוכיח אחד הצדדים את יריבו על טעויות שעשה באיגרת בלשון ערב שכתב. ראה: ד"צ בנעט, אוצר יהודי ספרד, כרך ד (1961), עמ' 14-15. דבר דומה אך ברוח טובה וחברית קורה בחילופי שירים בין לוי אבן אלתבאן ליהודה הלוי. אלתבאן טועה בשימוש הלשון והלוי מתקנו בעדינות רבה בשיר התשובה ששלח לו. ראה: ח' שירמן, השירה העברית מספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, א, עמ' 329.
14. אפשר למצוא אנלוגיה תרבותית לתופעה זו ברגישות הלשונית שהיתה מצויה בקרב מנהיגים יהודים ויוצרים שפעלו בארץ בתקופה של תחיית הלשון העברית ופיתוחה המואץ של חקר הלשון העברית החדשה. מלבד יכולתם הרטורית המרשימה של כמה וכמה ממנהיגי המדינה הראשונים, הם היו בעלי זיקה עמוקה ללשון העברית ובעלי השקפות בענייני לשון, כגון בן גוריון ומלחמתו ב"את", ודרישתו מאנשי משרד החוץ לאמץ לעצמם שם עברי. גם משה שרת הוא אביהם של כמה חידושי לשון במינהל הציבורי, כגון נוהל. עוד נזכיר את דוד רמז, שר התחבורה הראשון של מדינת ישראל, שחידש את השם מונית לטקסי, ואין לנו אלא להתגעגע לשרים יודעי עברית ואוהביה כבימים ההם.